

Toplumsal Norm, Ahlâk ve Din

Yrd.Doç.Dr. Selim EREN*

Özet

Birey ve toplum hayatının oluşumunu/devamını sağlayan çeşitli değerler, normlar ve kurumlar bulunmaktadır. Ahlâk ve din de bu çerçevede toplumsal işlev gören unsurlar arasında yer almaktadır. Bu çalışmada, toplumsal normun birey ve toplum üzerindeki etkisi, ahlâk ve dinin norm oluşturma bakımından benzer ve farklı yönleri tartışılmıştır. Son olarak, İslam ahlâk sistemi norm oluşturma açısından ele alınmış ve ahlâkın sonraki nesillere aktarılması konusuna kısaca değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din, Ahlâki Normlar, Toplumsal Norm, İslam Ahlâkı

Abstract

There are various values, norms and institutions which cause the emergence and keep the the continuation of individuals and societies. Religion and moral values are counted among such values which are functional in the society. In this study the effect of social norms on individual and society has been discussed and similar and dissimilar aspects of religious and moral values have comparatively been examined. Finally, Islamic moral values as a system have been analysed in terms of its function for constituting social norms and the transformation of ethical values to next generations has been briefly studied.

Key Words: Religion, moral values, social Norm, Islamic Moral values

* C.Ü.İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Öğretim Üyesi, (seren@cumhuriyet.edu.tr)

Giriş

Toplumsal normlar ve dolayısıyla ahlâk, işlevselci sosyologların toplum yapısını anlamada önem verdikleri olgulardandır. Aralarında Comte, Durkheim ve onlardan etkilenen Talcott Parsons ile Robert Merton gibi sosyologların da bulunduğu işlevselciler, toplumun farklı parçalarının birbirleriyle ilişkilerinden kaynaklanan sosyal ilişkilerin oluşturduğu karmaşık etkileşimden meydana geldiğini ileri sürmektedirler. Bu görüşlerinde kullandıkları model ise, toplumun işleyiş tarzını canlı organizmaya benzetmek suretiyle bir tür *organik benzeşim*den esinlenmektedir.¹

İşlevselci sosyoloji kuramına göre *ahlâkî uzlaşma*, toplumsal istikrar ve düzenin oluşması için gereklidir. Ahlâkî uzlaşma da, ancak toplum bireylerinin ortak değerleri benimsemesiyle gerçekleşebilmektedir. Burada, Durkheim'in, toplumsal düzenin kurulması ve devamı açısından dinin bireyler ve kurumlar arasındaki birleştirici yönüne yaptığı vurguyu hatırlamak gerekir.²

Toplumun meydana getiren bireylerin, birbirine benzer davranışlar göstererek belirli bir düzen içerisinde hareket etmeleri, sebepleri hakkında sosyolojinin ve diğer sosyal bilimlerin üzerinde durduğu bir olgudur. Kısaca *toplumsal denetim* olarak adlandırılan bu sosyal durumu açıklamada en çok başvurulan etkenler arasında *kurallar, kurumlar, organlar ve yöntemler*den bahsedilebilir. Toplumsal davranışlara yön veren bu etkenlere kaynaklık eden etmenlerden öne çıkanlar ise, *normlar ve değerler*dir.³ Toplumsal yaşantıda var olan salt dinsel ya da dinle dolaylı yollardan bağlantılı anlayış, yaşayış ve kuralların incelenmesi, Din sosyolojisi bilim dalının konuları arasında yer almaktadır.

1. TOPLUMSAL NORM

Norm, Latince *marangoz gönyesi* anlamına gelen *norma* kelimesinden kaynaklanmakta ve yalın manasıyla *ölçü* ya da *kural* karşılığı kullanılmaktadır. Toplumbilimsel anlamda değerlendirildiğinde ise *norm*; "insan davranışlarının kendilerine göre ölçüldüğü, değerlendirildiği, beğenildiği ya da kınandığı ölçü

¹ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, (Yay. Haz. Cemal Güzel), Ayraç yay., Ankara 2005, s. 16

² Giddens, *Sosyoloji*, s. 16

³ E. Mine Tan, *Toplumbilimine Giriş*, A.Ü. Eğitim Fakültesi yay., Ankara 1981, s. 120-121

ve kurallardır"⁴ şeklinde tanımlanmaktadır. Normlar, "ideal davranış" ya da belirli "*doğrular*"a dayanmaktadır. Bu *doğrular* da, toplum tarafından kabullenilen bazı *değerlerden* kaynaklanmaktadır.⁵

Normlar, toplumda, insanların yaşadığı dönemde yürürlükte olan gelenek-görenek, hukuk ve genel davranış tarzlarında somut olarak kendini göstermektedir.⁶

Toplumsal davranışlara yön veren etkenlerden diğeri olan *değerin* sözlük tanımlarından biri şöyledir: "Olgu bilincinden sonra ortaya çıkan ve olguya, belli duyguları, arzuları, ilgileri, amaçları, ihtiyaç ve eylemleri olan özneye ilişkisi içinde, belli nitelikler yüklemeye belirlenen tavır; öznenin, olana, olguya yüklediği nitelik."⁷ Bu tanımdan da anlaşılacağı gibi değerler, toplumsal norm ve davranışlar için kaynaklık özelliği taşımaktadır.

Değerlerin, toplumda kabul görmesi ve uzun süre varlığını sürdürebilmesi için *kabul edilebilir* ve *tekrar edilebilir* olması gerekmektedir.⁸ Bu bakımdan, değerler ve normlar arasındaki en belirgin fark, değerlerin o anda gerçekleşme imkânına sahip olmasalar da, varlığını sürdürmeleridir. Normlar ise, bireylerin belirli zaman içerisindeki davranışlarının nasıl olacağını belirler ve değerlere göre daha *belirli*, *sınırlı* ve *emredicidirler*.⁹

Değer yargısı ya da *sosyal değerlendirme*, toplumda neyin *iyi* veya *kötü*, nelerin de *yüksek* veya *düşük* olduğunun bir tür karşılaştırılması anlamına gelmektedir.¹⁰ Bir başka deyişle, toplum açısından bir değerlendirmede bulunmak, aslında bir anlayış, davranış veya statünün *iyi* ya da *kötü* olduğunu betimlerken, bir yandan zorunlu olarak onun karşısını da belirlemiş olmak demektir.

Toplumsal normlar, toplumun kendi bütünlüğü içerisinde "*doğru davranış*" ya da "*ideal*" olarak kabul ettiği *değerlere* dayanmaktadır. Her ne kadar toplum üyelerinin tamamı tarafından

⁴ Tan, *Toplumbilimine Giriş*, s. 121

⁵ Tan, *Toplumbilimine Giriş*, s. 121

⁶ Thomas Ford Hault, *Dictionary of Modern Sociology*, Littlefield, Adams & Co., New Jersey 1977, s. 221

⁷ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Ekin yay., 2. baskı, Ankara 1997, s. 166

⁸ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ yay. 7. baskı, Ankara 1997, s. 93

⁹ Tan, *Toplumbilimine Giriş*, s. 124

¹⁰ Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, (çev. Nilgün Çelebi), Toplum Yay., Konya, 1994, s. 143

uyulmasa da değerler, davranış ölçüleri olarak toplumun çoğunluğu tarafından kabul edilmektedir. Örneğin, yalan söylemenin doğru bulunmadığı bir toplumda yalan söyleyen insanların bulunması, söz konusu genel ölçünün, toplumsal bir norm olmasını ortadan kaldırmaz.¹¹ Toplum üyelerinin çoğunluğunun benimsediği bu tür normların, bazı kişilerce bazı zamanlarda ihlâl ediliyor olması, söz konusu normun uygulanması gerektiği fikrinin devam etmediği anlamına gelmez. Bu durumda toplumun yaptırımları devreye girer. Toplum, normların ihlâli durumunda bireylere yaptırım uygulamakla hem normun uygulanmasını sağlar, hem de söz konusu normun devamlılığını temin eder.

Kısaca, bir davranışın normlaşması ve norm olarak nitelendirilebilmesi için, söz konusu davranışta toplumda bir değer atfedilmesi, ön görülen davranışın ihlâli durumunda, toplum tarafından belirli bir yaptırımın kabul edilmiş olması gerekmektedir.¹²

Normlar ve değerler, bireylerin kültürel kodları içerisinde nasıl davranacakları konusunda birlikte işlev görmektedirler. Değerler, toplumsal davranışta bulunurken insanlara neyin *önemli*, neyin *önemsiz* olduğu konusunda rehberlik etmektedir. Davranışların kültürel koşullara uygun oluşmasını sağlar ve bu davranışı genel kültürel sistem içerisinde anlamlı kılarlar.¹³ Bu da toplumsal uyum açısından hayati bir öneme sahiptir.

İşlevselci kuramın önde gelen düşünürlerinden Parsons'a göre, *normatif düzen*'in unsurları (paylaşılan değerler, üyelik yükümlülükleri ve bağlılık duygusu gibi) sayesinde toplumsal düzen kurulmuş ve korunmuş olur.¹⁴

Ülken'e göre¹⁵ insanların sosyalleşmesiyle, onların değer ve norm oluşturma yeteneğine sahip olması arasında doğrudan bir ilişki vardır. Çünkü insanların *kendini tamamlama çabası* sürecinde aracı olan söz konusu yeteneği sayesinde onun toplumsal ilişkileri oluşmaktadır, bu da onları hayvanlar topluluğundan ayıran en belirgin özelliğidir.

¹¹ Tan, *Toplumbilimine Giriş*, s. 121; ayrıca bkz. Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, s. 91

¹² Zeki Arslantürk-M. Tayfun Amman, *Sosyoloji*, Kaknüs yay., İstanbul 2000, s. 268

¹³ Giddens, *Sosyoloji*, s. 22

¹⁴ Bkz. Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, (çev. Osman Akinhay-Derya Kömürcü), Bilim ve Sanat yay., Ankara 1999, s. 535

¹⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Bilgi ve Değer*, Kürsü yay., Ankara (tarihsiz), s. 318

İnsanlar, toplumsal değerleri edinirken ve yine toplumun öngördüğü normlara uygun davranışlar geliştirirken aynı zamanda, topluma uyumlu hale gelme sürecini, yani sosyalleşmeyi de yaşamaktadır. Toplumun kültürel yapısına uyumlu hale gelme demek olan sosyalleşme, bireyin adeta bir robot gibi toplum tarafından şekillendirilmesi anlamına gelmemektedir. Kişi, bir taraftan topluma uygun davranışları öğrenirken, öbür taraftan bu kalıplara direnç gösterebilecek güçtedir.¹⁶ Bazı durumlarda birey, belirlenen kuralların tamamına ya da bir kısmına karşı gelebilmekte, onlardan bağımsız yaşama eğiliminde olabilmektedir.

Yine de bireyin, toplumun belirlediği anlayış ve normlara uygun davranması, çoğu zaman onun istediği bir durumdur. Zira toplumsal statü elde etmenin yolu, toplumun öngördüğü davranış kalıplarını dikkate alarak yaşamaktan geçmektedir. Birey de bunun bilincinde olarak genellikle toplumsal normlara uygun davranmayı tercih etmektedir.¹⁷ Diğer taraftan toplumsal kurallar, bireyin hareketlerinin belirli bir doğrultuda olması konusunda onların iradeleri üzerinde baskı kurmaktadır.¹⁸ Bunu söylerken yine, yukarıda bahsedilen düşünce göz ardı edilmiş olmamaktadır. Yani, bireyin tamamen determinist bir yaklaşımla birebir toplumun ürünü olduğunu söylemek doğru değildir. Ama, toplumun birey üzerinde ciddi belirleyici rolünün bulunduğunu da unutmamak gerekir.

Normların, toplum açısından önem dereceleri farklılıklar arz edebilir. Yani, toplumdaki bütün normlar aynı seviyede kabul görmemektedir. Bunun için, toplumca kabul gören normların uygulamasına dönük yaptırımlar da tür ve içerik açısından farklılıklar gösterebilmektedir.¹⁹

Kültürel anlamda bütünlük arz eden toplumlarda, genellikle yasal normlarla (hukuk), toplumsal bilinç haline gelmiş ve toplumsal davranışlarla uygulanmakta olan normlar arasında belirli bir tutarlılık ve uyum görülmektedir. Ancak, bazı durumlarda hukuksal norm ile diğer normlar arasında farklı anlayış, gerekçe ve yorumdan kaynaklanan çatışmalar da söz konusu olabilmektedir. Örneğin, yasalar farklı dinlerden olan bireylerin evlenmesinde bir sakınca görmezken, yerleşik din, örf, adet ve ahlâk kuralları bu

¹⁶ Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, s. 180

¹⁷ Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, s. 180-181

¹⁸ Henri Bergson, *Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı*, (çev. Mehmet Karasan), M.E.B. yay. 2. Baskı, Ankara 1962, s. 4

¹⁹ Tan, *Toplumbilimine Giriş*, s. 122

konularda farklı tavır takınabilmektedir.²⁰ Başka bir örnekle durumu biraz daha somutlaştırmak mümkündür. Kadın ve erkek arasındaki ilişkiler konusunda, toplumların kendilerine göre değerleri, gelenekleri, hukukları ve ahlâk anlayışları vardır. Toplum düzeni açısından her biri önemli işlevler gören bu etkenler, bazen ortak, bazen de tamamen karşıt bir duruş sergileyebilmektedir. Örneğin günümüzde, evli olmayan kadın ve erkeğin birlikte yaşamasında hukuken bir sakınca yoktur. Ancak, bu anlayışın toplumun din, gelenek-görenek ve ahlâk normları tarafından onaylandığını söylemek mümkün değildir.

Normlar ve onun dayandığı değerler, kültürden kültüre farklılıklar göstermektedir. İnsan bu dünyada tamamen edilgen bir varlık değildir. Kendisi ve kendisi dışındakilerle sürekli bir etkileşim içindedir ve bu etkileşim sonucunda onun yaptıkları kültürü şekillendirir.²¹ Bununla birlikte, aynı kültürel atmosferde bulunsalar bile belirli toplum ya da gruplar içerisinde değerler açısından bazı farklı anlayışlar bulunabilmektedir.

Değerler ve normlar açısından değinilmesi gereken diğer bir konu da, toplumsal değişmeye bağlı olarak söz konusu ölçü ve davranış kalıplarında yaşanan değişimdir. Giddens'in Avrupa toplum yapısı için verdiği örneği birçok farklı toplumda görmek mümkündür. Ona göre, günümüzde yadırganmayan evlilik öncesi cinsel ilişki ya da evli olmayan karşıt cinslerin birlikte yaşamaları, çok değil bundan yirmi-otuz yıl önce toplumda genel kabul gören normlara aykırıydı. Ama günümüzde durum doğal karşılanmaktadır.²² Daha da öte bir örnek verecek olursak, bugün Batı toplumunda bırakın evlilik öncesi cinsel ilişkinin herhangi bir hukuksal ve normsal sorun olmasını, aynı cinsler arasındaki cinsel ilişki ve son noktada evlilik bile bazı kesimlerce normal karşılanır hale gelmiştir. Batı ülkelerinin bazılarında, bu *normalleşmeyi* hukuksal zeminde de *normalleştirme* eğilimlerinin arttığı ve bazı ülkelerde ise eşcinsel evliliklere yasal olarak izin verildiği bilinmektedir.²³

²⁰ Tan, *Toplumbilimine Giriş*, s. 123

²¹ Hakan Poyraz, "Değerlerin Kuruluşu ve Yapısı", *Değerler ve Eğitimi*, (Değerler ve Eğitimi-Uluslararası Sempozyumu -26-28 Kasım 2004 İstanbul- Bildirileri, (editörler: Recep Kaymakcan vd.), DEM yay., İstanbul 2007, s. 85

²² Giddens, *Sosyoloji*, 23; bkz. Tan, *Toplumbilimine Giriş*, s. 124

²³ Konuyla ilgili haberler için bkz. <http://arama.hurriyet.com.tr/arsivnews.aspx?id=348237> (Erişim: 12.11.2007); <http://arama.hurriyet.com.tr/arsivnews.aspx?id=4292047> (Erişim:

Toplumsal değerler sistemi, toplumdan topluma ve bazen de toplum içerisinde bir takım değişiklikler gösterse de, insan deneyimlerinin birikimiyle yakından alakalıdır. Dolayısıyla, tamamen *değerden* yoksun bir toplum yapısı düşünmek, o toplum için en işlevsel sosyal kontrol aracının olmadığını düşünmekle eşdeğerdedir.²⁴ Bu da, toplum yaşamının gerçekleşmesi için olumsuz bir durumu ifade etmektedir.

Bununla birlikte, Bottomore'un belirttiği gibi, gelişmiş toplumlardaki ahlâk anlayışındaki değişimler, ahlâk normlarındaki farklılıklar ve çatışmalar, sosyologların bu konudaki çalışmalarını metodik açıdan daha da güçleştirmektedir. Onların her birinin, "*merkez değer sistemi*" olarak nitelediği bir normlar bütünlüğünün, yine başka sosyologlar tarafından, yorumu yapan sosyoloğun ait olduğu toplum yapısına özgü bir yorum olarak görülmesi söz konusudur.²⁵ Günümüzde durumun daha da karmaşık hale geldiği anlaşılmaktadır. Çünkü Batı toplumlarında meydana gelen değişimlere paralel olarak yukarıda bahsedildiği gibi standart bir "*merkez değerler sistemi*" tanımlamak oldukça zorlaşmıştır.

Bireylerin toplu halde yaşamalarında etkili olan ve toplumun çoğunluğu tarafından benimsenen ortak ölçülerin çözülmesi durumunda, toplumda *normsuzluk (anomie)* denilen durum ortaya çıkmaktadır. Toplumda normların aşınması ise, toplumsal sorunların oluşmasında önemli bir neden olarak görülmektedir.²⁶ Çünkü, "*ortak değerler sosyal dayanışmayı yaratan ve sürekli kılan en önemli faktörlerden biridir*"²⁷ ve öyle anlaşılmaktadır ki, davranış normları, birey ve toplum açısından salt birer norm olma dışında, aynı zamanda istenen davranışlar açısından bir tür *davranış güdüleyici* olarak işlev görebilmektedirler.²⁸ Bu da

12.11.2007);

http://www.aksam.com.tr/haber.asp?a=19770_5&tarih=20.12.2005; (Erişim:

12.11.2007); [http://www.voanews.com/turkish/archive/2005-06/2005-06-30-](http://www.voanews.com/turkish/archive/2005-06/2005-06-30-voa15.cfm)

[voa15.cfm](http://www.voanews.com/turkish/archive/2005-06/2005-06-30-voa15.cfm) (Erişim: 12.11.2007);

<http://arama.hurriyet.com.tr/arsivnews.aspx?id=4113506> (Erişim: 12.11.2007)

²⁴ Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, s. 146

²⁵ Bkz. Tom B. Bottomore, *Toplum Bilim*, (çev. Ünsal Oskay), Beta yay., 2. baskı, İstanbul 1984, s. 261

²⁶ Tan, *Toplumbilimine Giriş*, s. 121

²⁷ Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, s. 151; Ömer Naci Soykan, "Genel Geçer Bir Ahlâk Olanaklı mıdır?", *Değerler ve Eğitimi*, (Değerler ve Eğitimi-Uluslararası Sempozyumu -26-28 Kasım 2004 İstanbul- Bildirileri), (editörler: Recep Kaymakcan vd.), DEM yay., İstanbul 2007, s. 51

²⁸ Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, s. 147

bireylerde benzer davranışlar geliştirerek bir tür toplumsal uyuma yol açmaktadır.

Durkheim'in, intiharlar üzerine yazdığı sosyolojik eserinde, Batı toplumunu anlamada bugün de geçerli olan analizleri, konumuz açısından önemlidir. Bu konudaki görüşlerini özetleyen şu cümlelere bakmak yeterlidir:

"Bugün insanların eskiye göre daha çok intihar etmeleri, yaşamımızı sürdürmek için daha zahmetli çabalarda bulunmamız gerektiğinden, ya da meşru gereksinimlerimiz daha az karşılanmakta olduğundan dolayı değildir; ama meşru gereksinimlerimizin nerede durduğunu artık bilmememizden ve çabalarımızın yönünü kestirmememizden dolayıdır. Demek oluyor ki acısını çekmekte olduğumuz huzursuzluk, nesnel acı nedenlerinin sayı ya da yoğunluk olarak artmış olmasından ileri gelmemektedir; daha büyük bir ekonomik yoksulluğun değil, ama korkunç bir manevî yoksulluğun göstergesidir".²⁹

Durkheim, intiharların temel sebebi olarak gördüğü *manevî hastalığı*, Fransız Devrimi'nin de önemli etkisiyle devlet hariç, toplumun önceden sahip olduğu örgütlenme biçimlerinin alt üst edilmiş olmasıyla yakından alakalı görmektedir. Bu da bireysel ve toplumsal çözülmenin önemli bir nedeni sayılmaktadır: "İnsan, kendinin üzerinde, ait olduğu herhangi bir şey görmediği takdirde kendini aşan amaçlara bağlanamaz ve bir kurala uyamaz. Onu her türlü toplumsal baskıdan kurtarmak, kendi başına bırakmak, iç-gücünü yıkmak demektir. Gerçekten de bugünkü manevî durumumuzun iki temel özelliği bunlardır."³⁰

Burada verilen Durkheim'in görüşlerinden de anlaşıldığı gibi, toplum normları bütünsel olarak toplumun devamı açısından ve bireyin kişisel ve toplumsal yaşama becerisi açısından önemli bir işlev görmektedir.

²⁹ Emile Durkheim, *İntihar-Toplumbilimsel İnceleme*, (çev. Özer Ozankaya), UNESCO Türkiye Millî Komisyonu yay., Ankara 1986, s. 377, 378

³⁰ Durkheim, *İntihar-Toplumbilimsel İnceleme*, s. 380, 381

2. AHLÂK VE DİN

A. AHLÂK

Kökeni, Arapça "hulk" kelimesinin çoğulu olan Ahlâk, Türkçede kısaca; "Bir toplum içinde kişilerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri ve kuralları"³¹ olarak tanımlanmaktadır. Günlük dilde ise ahlâk, kullanıldığı yere göre değişen bazı anlamlar kazanmaktadır. Yaygın olarak, insanların karakter yapılarını (*huy*) ifade edecek manada kullanılmakta, *huyun iyi olması, ahlâklı olmayı, kötü olması da, ahlâksızlığı* ifade etmektedir.³² Ahlâk kavramının, özellikle Ahlâk felsefecileri tarafından yapılan detaylı bazı tanımları da bulunmaktadır.³³ Konu dışında olduğu için burada detaya girilmemiştir.

Ahlâk kavramı, genelde önüne ya da arkasına getirilen bazı eklerle kullanılmaktadır (*İslâm ahlâkı, meslek ahlâkı, ahlâk eğitimi* gibi).³⁴ Böylece, söz edilen kavramla ilgili kasıt daha belirgin hale gelmiş olmaktadır.

İnsanların günlük hayatta eğilimlerini belirleyen bir takım değerler bulunmaktadır. Ahlâkî değerler içerisinde mülahaza ettiğimiz "yüksek değerler", hemen hemen bütün topluluklarda aynıdır. Doğruluk, yardımseverlik, yaptığı işi doğru yapma vb. ahlâkî özellikler insanların genelde üstün gördüğü değerlerdir. Toplumdan topluma fazla bir değişiklik göstermezler.³⁵ Kur'an, bazı ayetlerde insanın doğuştan gelen bu donanımına işaret etmektedir.³⁶

Toplum hayatında önemli mihenk taşları olan diğer bir değer türü "*alışılmış değerler*" dir ki, bu her topluluğun kendine özgü özelliklere göre oluşturduğu değerlerdir. Burada, toplumun sosyo-kültürel yapısını meydana getiren unsurların söz konusu değerlerin oluşumunda belirleyici rolü vardır. Bir başka deyişle, yukarıda zikrettiğimiz gibi yüksek değerler toplumdan topluma fazla bir

³¹ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu yay., 10. Baskı, Ankara 2005, s. 43

³² Fahri Demir, *İslam Ahlakı*, Ankara 1997, s. 9

³³ Ahlâk kavramının tanımları için bkz. Hüsameddin Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, Hü-Er yay., Konya 2002, s. 11-13 Ahlâk kavramı ve genel ahlâk konusunda geniş felsefî değerlendirme için bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Ahlâk*, Ülken yay. 2. baskı İstanbul 2001; Hayrani Altıntaş, *İslâm Ahlakı*, A.Ü.İlahiyat Fakültesi yay., Ankara 1996;

³⁴ Mustafa Gündüz, *Ahlâk Sosyolojisi*, Anı yay. Ankara 2005, s. 5

³⁵ Heyet, *İslam Gerçeği*, A.Ü. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1995, s. 55

³⁶ Bkz. Şems 91/7- 10; Ankebut 29/38

değişiklik göstermezken, alışılmış değerlerde bu durum değişmektedir.³⁷ Toplumsal yapının her türlü yapıtışı, bu değerlerin oluşumunda söz sahibi olacağından, toplumlar arasında bu tür değerlerin farklı olması doğaldır.

Çalışmanın şimdiye kadar olan kısmında kısaca değinildiği, devamında da üzerinde detaylı durulacağı gibi, ahlâkın ne tür bir toplumsal norm olduğu ve nasıl işlev gördüğü sosyolojik açıdan önemlidir. Bu bağlamda, sosyolog Sumner, toplumsal normları sahip oldukları yaptırım gücüne göre sınıflamakta ve bu yönden ahlâkı, geleneklerden daha ağır müeyyidesi bulunan bir toplumsal norm olarak değerlendirmektedir.³⁸

Ahlâk, toplumda etkili olan hukuk, din, örf ve adet gibi diğer toplumsal norm kaynaklarında olduğu gibi tamamen dıştan kaynaklanan bir otoriteye dayanmaz. O daha çok yukarıda sayılan unsurların da etkisiyle içsel bir kontrol mekanizmasına, yani *ahlâkî bilinç* ya da *vicdana* dayanmaktadır.³⁹

B. DİN VE AHLÂK

Din ve Ahlâk arasındaki ilişki, ilgili bilim alanlarında tartışma konusu yapılmıştır. Birey ve toplumu yönlendirme bakımından her ikisinin de bazı ortak yönleri bulunurken, bazı yönlerden de aralarında ciddi farklılıkların olduğu görülmektedir. Yine de, aşağıdaki izahlardan da anlaşılacağı gibi, bireysel ve toplumsal davranışlar için norm oluşturma, bu normların dayanaklarını belirleme ve davranışları denetleme bakımından her ikisinin de benzer yönleri bulunduğu için, her birinin alanını net olarak ortaya koymak bazen zorlaşmaktadır.

Tarih boyunca insanlar ve onların oluşturduğu toplumlar, kendilerine göre "*iyi/doğru ve kötü*" tespitinde bulunmuşlardır. Buna göre en temel konulardan biri, davranışların neye göre "*iyi*" ve neye göre "*kötü*" olduğu problemidir. Davranışların iyiliği ya da kötülüğü noktasında görüş beyan eden düşünürlerde bu konuda temelde iki yaklaşım tarzı görülmektedir. Bunlardan biri, ahlâkî davranışların dayanağı olarak dini görmekte, diğeri de onun kaynağını "*akıl*", "*sezgi*" ya da "*duygu*" gibi din dışı etkenlerle

³⁷ Heyet, *İslam Gerçeği*, s. 55-56

³⁸ Bkz. W.G. Sumner, *Folkways*, Dover Pub. New York 1959, s. 28 (aktaran: Gündüz, *Ahlâk Sosyolojisi*, s. 21)

³⁹ Gündüz, *Ahlâk Sosyolojisi*, s. 21

açıklamaktadır.⁴⁰ Bu konuda ortaya konan düşüncelerden bir kaçına değinmek, konuyu daha anlaşılır kılacaktır.

Fransa'da 1880'lerde yoğunlaşan bir düşünceye göre, Tanrı (buyrukları) olmadan da, insanlar doğuştan gelen bir takım değer yargıları sayesinde, toplumda uyumlu bir yaşam tarzı oluşturabilirler. Oluşturmaları da gerekmektedir. Bu da, kaynağını dinden almayan *laik ahlâk* anlayışı ve normlarıyla sağlanabilir.⁴¹ Ancak Sartre'a göre Varoluşçuluk, Tanrı'nın olmaması durumunda insanların zor duruma düşeceği gerekçesiyle bu düşüncenin karşısında yer almaktadır. Zira Tanrı yoksa insanlar, "iyi/kötü" gibi nitelermeleri sağlayacak *önsel* değerlere sahip olamazlar, bu da onların değer kaynaklarından yoksun olmaları sonucunu doğurur. Dostoyevski'nin tabiriyle; "*Tanrı olmasaydı her şey mubah olurdu*". Bu durumda insanlara niçin yalan söylememeleri gerektiğini izah eden yazılı bir üst değer de bulunmamaktadır.⁴² Burada verilen anlayışa göre Tanrı, insan ve toplum yaşamında önemli olan *değer oluşturmanın* merkezinde yer almaktadır.

Durkheim, bu konuyu evrimci bir yaklaşımla ele alır. O, *ilkel toplumların* ahlâk anlayışında belirleyici unsurun din olduğunu ifade etmektedir. Ancak, toplumlar geliştikçe ve ona göre Hıristiyanlık gibi *insani* bir dinin de tesiriyle artık günümüz toplumlarında din, belirleyici etkisini kaybetmiştir. Kuşkusuz Tanrı bu konuda yine devrededir, ancak O sadece yükümlülükleri belirleyen değil, onları denetleyen olarak işlev görür ve bir anlamda ahlâkî ilkelerin yürürlüğü için yardımcı olur. Ona göre din ve ahlâk arasında zorunlu olarak bulunması gereken bu ayırım mutlaka gerçekleşecektir, gerçekleşmesi de gerekir.⁴³ Böyle düşünmekle birlikte Durkheim, din ve ahlâk gibi iki ayrı inanç ve uygulama sistemini birbirinden ayırmanın kolay bir şey olmadığını da belirtmektedir. Zira, bu iki sistem, tarih içerisinde birbirleriyle çok sıkı ilişkiler kurarak gelişmiş ve insanlar üzerinde etkinliğini birlikte

⁴⁰ Bkz. Recep Kılıç, *Ahlâkın Dini Temelleri*, Türkiye Diyanet Vakfı yay. Ankara 1996, s. 14 - 16

⁴¹ Bkz. J.Paul Sartre, *Varoluşçuluk (Existentialisme)*, (çev. Asım Bezirci), Say yay, 13. baskı, İstanbul 1997, s. 70

⁴² Sartre, *Varoluşçuluk*, s. 71

⁴³ Emile Durkheim, *Ahlak Eğitimi*, (çev. Oğuz Adanır), Dokuz Eylül yay., İzmir 2004, s. 23, 24; Durkheim'in bu düşüncesini paylaşan başka sosyologlar da vardır. Ferdinand Tönnies'in düşünceleri için bkz. Hans Freyer, *İçtimai Nazariyeler Tarihi*, (çev. Tahir Çağatay), II. Baskı, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1968, s. 322

yürütmüşlerdir.⁴⁴ Ona göre "Daha düne kadar ikisi aynı çatı altında çalışmaktaydı çünkü dinî yaşamın merkezinde bulunan Tanrı aynı zamanda ahlâkî düzenin de en yüce koruyucusuydu." Bunun için, din ve ahlâkın unsurları birlikte anılmış, birbirleri içine girmiş halde olduğundan, *rasyonel* bir ahlâk kurma çabası içerisine girerken, genel ahlâk sistemi içerisinden dinî unsurları çıkarıp yerine hiçbir şey koymamak, ahlâkî unsurların özünü de ortadan kaldırmış olacaktır. Böyle yapmak yerine, din ile iç içe girmiş ahlâk ilkelerini ayırt etmek ve bu ilkelerin gerçek ahlâkî niteliğini tekrar kazandırarak onu rasyonel hale getirmek gerekmektedir. Ayrıca, bu ahlâkî *laikleştirme* sürecinde bir yandan ahlâkın temel unsurlarını kaybetmesini engellemeye çalışmak, diğer yandan da lâik ahlâkî zenginleştirecek yeni bir takım unsurları bulmak ve yeni nesli bu yeni ahlâk anlayışıyla eğitmek gerekmektedir.⁴⁵

Ancak Tillich, ahlâkın kaynağı konusunda görüşlerini ortaya koyarken, buradaki düşüncenin tersine, onu tamamen toplumun ürünü olarak görmeyi kabul etmez. O, ahlâk, din ve kültürün birbirlerinden ayrı düşünülmesinin mümkün olmadığını söylemektedir. Zira bu unsurlar, insan ruhunun üç temel işlevini oluşturmaktadır. Bu temel işlevlerin de birbirlerinden yalıtılmış olarak ortaya çıkmaları söz konusu değildir.⁴⁶

Toplumunu organize eden toplumsal kurum ve olguların iç içe girmişliği, sadece din ve ahlâk arasında söz konusu değildir. Örneğin, Dönmezer'in bahsettiği gibi her ne kadar hukuk ve ahlâk arasında toplumsal norm olmaları bakımından bazı farklar bulunsa da, çoğu zaman toplumu düzenleyen kurallar olması açısından iç içe girmiş bir yapı arz ederler.⁴⁷ Ancak, yine de toplumsal değerlerin algılanma biçimi, bu değerlerin bireylerce algılanma ve harekete geçirme tarzı bakımından, ayrıca toplumsal yaptırım gücüne sahip olan kurallara uyulmaması durumunda karşılaşılan cezalar vs. bakımından söz konusu iki kurum arasında farklılıkların bulunması doğaldır.⁴⁸ Bu durum yukarıdaki tespiti ortadan kaldırmamaktadır.

⁴⁴ Durkheim, *Ahlak Eğitimi*, s. 24

⁴⁵ Durkheim, *Ahlak Eğitimi*, s. 25-27, 29, 35; Laik ahlâk hakkındaki tartışmalar ve Türkiye için laik ahlâk önerileri için bkz. Gündüz, *Ahlâk Sosyolojisi*, s. 273 vd.

⁴⁶ Bkz. Paul Tillich, *Ahlâk ve Ötesi*, (çev. Aliye Çınar), Elis yay., Ankara 2006, s. 31

⁴⁷ Bkz. Sulhi Dönmezer, *Sosyoloji*, Savaş yay., 9. baskı, Ankara 1984, s. 265

⁴⁸ Ahlâk ve Hukuk arasındaki ilişki konusunda tartışmalar için bkz. İsmail Kılıoğlu, *Ahlâk-Hukuk İlişkisi*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı yay., İstanbul, 1988

Öte yandan, insanların birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen ve riayet edilmemesi halinde cezaî yaptırımlar öngören hukuk kuralları, insanların günlük davranışlarını en ince ayrıntıyla tanzim edecek kadar geniş külliyatta ya da amaçta değildir. Toplum düzenini sağlamada, hukuk dışında da bir takım etkenler vardır. Bunlar içerisinde gelenek ve görenekler, dinî ve ahlâkî kurallar en az hukuk kadar toplumun davranış kalıplarını belirleyen unsurlardır.

Öyle anlaşılmaktadır ki, dinin ahlâk üzerindeki etkisi, onun toplumun sahip olduğu kültür unsurları üzerindeki yoğun etkileme gücünden kaynaklanmaktadır. Zira, bütün dinler bireylerin davranışları hakkında kesin belirlemelerde bulunmayı öngörmektedir.⁴⁹ Bu da, doğrudan insanın sahip olduğu ve ürettiği kültür unsurlarını etkilemektedir. Bir sonraki adımda, zaman içerisinde din kurallarıyla ahlâk kurallarının iç içe girmesi gerçekleşmiş olmaktadır.

Diğer taraftan, din ile ahlâkın ayrılığını savunan düşüncelerin ortaya çıkışında, düşünce sahiplerinin içinde yaşadığı toplum yapısı ve bu toplum yapısında meydana gelen değişimlerin doğrudan etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Sosyal bilimcilerin, toplumun günlük sorunları üzerinde daha yoğun durması doğaldır. Dolayısıyla, ortaya koydukları düşüncelerde de mensubu buldukları toplum ve yaşadıkları zaman dilimiyle bağlantılı olmaktadır. Bunu, ahlâk ve din hakkındaki düşüncelerde de görmekteyiz.

Bu düşünceyi örneklendirmek için, Bottomore'un dile getirdiği görüşü hatırlamamız yerinde olur: "Geçtiğimiz yüzyılda gerçekleşen kültür değişiminin en önemli özelliklerinden biri de ahlâk ve dinin birbirinden ayrılması olmuştur. Bu durum ahlâk ve dinin tapınmayla ilgili (ritüel) kuralları arasındaki farklılaşma ile olduğu kadar, dindeki gerilemeyle birlikte, ahlâk kurallarının yeni bir temele ve içeriğe kavuşturulma gereğiyle de kendini göstermiştir. Böylece, bir dereceye kadar, din bireysel ve özel bir sorun olmuş (kiliseye bağlılığı gerektirmeyen bireysel dinlerin ve çeşitli mezheplerin ortaya çıkışı da bunu gösteriyor); diğer yandan

⁴⁹ Leslie Lipson, *Uygarlığın Ahlâkî Bunalımları*, (çev. Jale Çam Yeşiltaş), Türkiye İş Bankası yay., 2. baskı, İstanbul 2003, s. 54; Bergson'a göre dinin işlevlerinden biri de, toplumun isteklerini desteklemesidir. Bkz. Bergson, *Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı*, s. 9. Bu yönüyle de din ve toplumsal etmenler arasındaki etkileşim gerçekleşmektedir.

da, ahlâk, bireysel faziletten çok, toplumsal adalete öncelik vermeye başlayarak sosyal bir nitelik kazanmıştır.”⁵⁰

Burada, Batılı düşünürlerin din hakkında yaptıkları tartışmalar ve bu tartışmalardaki değişimle, ahlâk konusundaki yaklaşım arasında benzer bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi dinin toplumsal hayattan çekildiğini ya da çekileceğini ileri sürmek, başta Pozitivistler olmak üzere bir dönem Batı düşüncesinde oldukça ilgi bulmuş bir düşüncedir. Aynı zamanda ahlâkı din dışı bilimsel bir temele oturtma tartışmaları da kendini göstermiştir. Aron, dinin yerine bilimi koymaya çalışan bilim adamlarını ve sosyolojinin dinden bağımsız bir ahlâkı ortaya koyabileceğini iddia eden Durkheim gibi sosyologları, farkında olmadan bilime sahip olmadığı özellikleri yükleyerek ciddi bir yanılğı içerisine düşüklerini ileri sürmektedir. Ona göre bilim normatif değildir, dolayısıyla insanların yaşamlarının nasıl olması gerektiği konusunda norm koymaz.⁵¹

Bu konuda göreceli olarak din lehine bir durum söz konusudur. Zira dinî emir ve yasakların, ahlâkî konularda bir takım değerlendirmelerde bulunması, o ahlâkî kuralların toplumda benimsenmesinde önemli bir etki yapmaktadır.⁵² İslâm ahlâk anlayışına göre, *ilahî dinlerde* inanan bireyler için ahlâkî erdeme matuf hayat sürmek, *geçici olan* dünya hayatından sonra yaşanacak olan *ebedî hayatta* cenneti kazanmaya götüren yol olarak görülmektedir. Ahlâken *kötü* olan davranışlarda bulunmak da, ebedî hayatta İslâmî bir kavramla *“zarara uğrayanlar”*dan olma sonucunu doğurmaktadır. İnanç sahibi bir kişinin bu ilahî vaatlere kayıtsız kalması düşünülemez. Burada ilahi buyruklarla yapılması ya da yapılmaması istenen fiillerin yaygınlaştırılmasında ve uygulanmasında dinin önemi açıkça görülmektedir. Bir anlamda, toplumsal norm iki taraftan güçlendirilmektedir.

Günay'ın da belirttiği gibi⁵³ özellikle geleneksel toplumlarda din bu yönüyle ahlâk, örf- adetler ve genel olarak da kültür

⁵⁰ Bottomore, *Toplum Bilim*, s. 262

⁵¹ Bkz. Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, (çev. Korkmaz Alemdar), Bilgi yay., 2. baskı, İstanbul 1989, s. 290-291

⁵² Recep Kılıç, *Ahlâkın Dinî Temelleri*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara 1996, s. 99

⁵³ Ünver Günay, “Modern Sanayi Toplumlarda Din I”, *Erciyes Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Kayseri 1986, s. 52

üzerinde muhafazakâr bir işlev görmektedir. Onların toplum üzerindeki tesirlerini desteklemektedir.

Bununla birlikte toplumu organize eden etkenler her zaman aynı güçte ve nitelikte olmayabilir. Din de dahil, toplumsal kurumların her biri zaman ve şartlara bağlı olarak genel toplumsal değişimden etkilenmektedirler. Örneğin, Wach'ın da dikkat çektiği gibi⁵⁴, *doktrin*in ilerlemesiyle birlikte ahlâkın kanun ve örf-âdetlerden ayrılması doğaldır. Ancak, tamamen bağımsız bir ahlâkın ortaya çıkışında bile, onun prensiplerini, şekillenişini ve işleyişini etkileyen güçlü bir dinî tecrübenin bulunacağını göz ardı etmemek gerekir. Batı ve Doğu toplumlarının geçmişten günümüze kadar tecrübe ettikleri sosyal yaşantıyı kuşbakışı gözden geçirmek bile bu düşüncüyü desteklemek için yeterli bir delil oluşturmaktadır.

Son olarak, Türk toplumunun ahlâk anlayışında dinin konumunu hakkındaki görüşlerini de ölçen bir alan araştırmasını hatırlatmak, yukarıdaki yargıyı toplumumuz açısından değerlendirmek bakımından yararlı olacaktır. 2007 yılında 26 ilde (il merkezi, ile bağlı bazı ilçe ve köyler dahil) tesadüfi örnekleme yöntemiyle seçilen 1674 katılımcı üzerinde gerçekleştirilen alan araştırmasında, *Davranışlarımıza yön veren temel ahlak kurallarının kaynaklarının neler olduğu* sorulmuştur. Alınan cevaplarda katılımcıların %47.32'lik anlamlı bir çoğunluğu kendi davranışlarında etkili olan ahlâk kurallarının kaynağında dinin bulunduğunu söylemişlerdir. Dini sırasıyla yasa/kanun (%21.87), gelenek/töre (11.83), evrensel değerler (10.22) ve ideoloji/siyasal görüş (8.76) izlemiştir.⁵⁵ Araştırmada da belirtildiği gibi, doğal olarak kırsal alandaki ve kentteki tercih oranlarında dinin ahlâkın kaynağında görülme oranında bazı farklılıklar görülmekle birlikte (kentte %43.8; kırsalda %54.9), elde edilen oranları göz önünde bulundurarak, halen Türk toplumunun önemli bir kesiminin ahlâkî algılarında dini referans olarak gördüğü net olarak söylenebilir.

⁵⁴ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, (çev. Ünver Günay), Erciyes Üniversitesi yay., Kayseri 1990, s. 55

⁵⁵ Bkz. *Etik Algılar Araştırması*, <http://www.odak1.com/etik.htm> (Erişim: 28.10.207), s. 12

3. İSLÂM AHLÂKI

İslamî bakış açısına göre ilâhî dinlerin insanlardan özet olarak beklentisi, bu dünyada Tanrının istediği şekilde yaşamaları ve sonuçta *öteki dünyada ebedi mutluluğa* kavuşmalarıdır.⁵⁶ Bu klasik tanımlamaya göre dinler, insanlara dünyada nasıl davranmaları gerektiği konusunda kapsamlı bir rota çizmektedirler. Özel olarak İslam dini söz konusu olduğunda ise, insanların günlük yaşayışlarını belirleme eğiliminin diğer kitabî dinlere (Hıristiyanlık ve Yahudilik) göre daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. İslam'ın, birey ve toplum üzerindeki yönlendirmesini, öngördüğü emir ve yasaklar ile ahlâkî ilkeler sayesinde gerçekleştirmek istediği görülmektedir.

İslamî anlayışa göre –yukarıdaki ahlâkın kaynağı tartışmalarını hatırlayarak- insanın, doğuştan getirdiği (*fitrat*) bazı donanımların yanında, onun aklıyla bütün iyi ve kötüyü bilemeyeceği, bu noktada ilahî bilgilendirmeye ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Kur'an, bazı konularda insanın, davranışlarının gerçek değerini bilemeyeceğini söylemektedir.⁵⁷

Öte yandan İslam'da, insanın davranışlarında her zaman *doğruyu* yakalama şansına sahip olup olmadığı konusunda bireyi rahatlatan bir durum söz konusudur: *tövbe* etme imkânı. Buna göre, bireyin insan olmasından kaynaklanan özelliklerine bağlı bir takım zaafılar onu dinen ve toplumsal olarak yanlış görülen davranışa götürebilir. İnsan, yaptığı davranışı "*doğru*" zannettiği için yapmış olabilir. Bu durumda aşağıda bahsedildiği gibi onun davranışına sebep olan niyet önemlidir. Ayrıca, bilindiği gibi İslam dininde hatalı davranışlarda bulunan insanlara, tövbe etmeleri durumunda, yapmış oldukları hataların bağışlanacağı sık sık hatırlanmaktadır.

İnsanların davranışları üzerinde belirlemede bulunan en kapsamlı normlar, İslam dininde olduğu gibi, onun varlık sebebini

⁵⁶ Tanım için bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelâm*, Bilmen yay., İstanbul 1972, s. 42; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, Bilmen yay., İstanbul 1985, s. 5

⁵⁷ "...Bazen hoşlanmadığınız bir şey, hakkınızda iyi olabilir ve hoşlandığınız bir şey de hakkınızda kötü olabilir. Allah bilir, siz bilmezsiniz." (Bakara, 2/216). Burada her ne kadar âyet savaşa ilgili olsa da, verilen ayetin, genel bir hüküm olarak insanların bütün iyi ve kötüyü bilemeyeceği anlamına geldiği belirtilmektedir. Bkz. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (Sadeleştirenler: İ.Karaçam vd.), Azim Dağıtım, İstanbul (tarihsiz), c. II, s. 83

açıkça ortaya koymakla gerçekleşmektedir. Bu manada Kur'an, insanların boş yere yaratılmadığını ve onun mutlaka yaratılış amacıyla ilgili sorumlu tutulacağını belirtmektedir.⁵⁸ Yaratılış gayesine uygun davranma kapasitesinde var edildiği de belirtilen insan için, bu şekilde *hayatın anlamı* konusunda kesin belirlemelerde bulunulmuştur.⁵⁹ Burada, insan hayatı için önemli değerlerin merkezinde yer alan varlık sebebinin belirlendiği görülmektedir ki, insanın davranışlarıyla ilgili bütün değer ve normların bu genel kapsamlı değer oluşturucu hükümlerden tamamen bağımsız olması düşünülemez.

Hayatın anlamı konusunda İslam'ı diğer dinlerden farklı kılan bir özelliği, onun dünya karşısındaki tutumunda açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu durum, söz konusu dinlerin ahlâk anlayışında da kendini göstermektedir. Ülken'e göre Hıristiyanlık ve İslâm arasındaki temel farklardan birisi budur: "Hıristiyanlığa göre tabiat aslında kötüdür. İsteklerimiz tabiatın gelir, bunun için onları yenmek kökleri dünyaya ait olan her şeyi yok etmek, bu dünyada bile tabiatın ötesi için yaşamak Hıristiyan ahlâkının prensibidir."⁶⁰ Bunun tersine; "İslâm ahlâkı akılla imanı, tabiatla tabiatüstünü birleştiren bir ahlâk olarak görünmektedir."⁶¹ Hal böyleyken, Gündüz'ün yaptığı gibi dinlerin tamamının dünyayı *hor gördüğü* şeklinde anlaşılacak bir yorum⁶² geçerli değildir.

İslam, bireysel ve toplumsal davranışlar için koyduğu norm şekli bakımından da Hıristiyanlık'tan ayrılmaktadır. Nitekim İslam'ın öngördüğü insan davranışlarıyla ilgili değerlendirme yapan Watt, Batı ile İslamî davranış norm ve değerlendirmeleri arasındaki farklara dikkat çeker: "Batılı, davranışlar hakkında iyi-kötü, doğruyanlış gibi ikili değerlendirmeler yapar. İslam'da ise fiiller genellikle beş kategoride mütalaa olunur: Yapılması zorunlu olanlar (farz), tasvip edilmiş veya emredilmiş olanlar (vacib), yapılması iyi olanlar (mendub), tasvip edilmeyenler (mekruh) ve yasaklananlar

⁵⁸ Mü'minün 23/115: "Sizi sadece boş yere yarattığımızı ve sizin hakikaten huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?" ; ayrıca bkz. Enbiya 21/16; İnsanların yaratılış amacı çok açık olarak şu şekilde açıklanmaktadır: "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım" (Zâriyât 51/56)

⁵⁹ İsmail R. Farûkî, *Tevhid*, İnsan yay., 4. baskı, İstanbul 2006, s. 74, 78, 79

⁶⁰ Ülken, *Ahlâk*, s. 36-37

⁶¹ Ülken, *Ahlâk*, s. 37

⁶² Mustafa Gündüz, Ahlâk ve din sistemi arasındaki farklara değinirken, dinin dünyayı hor gördüğünü söylemektedir. Bkz. Gündüz, *Ahlâk Sosyolojisi*, s. 294

(haram).⁶³ İslam'ın bu değerlendirme tarzı, yapılan davranışların betimlenmesi açısından avantaj sunduğu gibi, bireylerin hareket alanında da bir anlamda serbestlik sağladığı anlaşılmaktadır.

İslam'ın insana ve tabiata yaklaşımındaki kapsayıcı özelliğinden dolayı Farukî'ye göre, İslâm dininde din ve ahlâkı birbirinden ayırmak mümkün değildir, ahlâk din üzerine inşa edilmiştir. Zira İslam'a göre insan, *homo religiosus* ve onun bütün yaşantısı bu kapsamda değerlendirilmelidir.⁶⁴

Her ne kadar Farukî'nin bu geniş kapsamlı değerlendirmesinin çeşitli yönlerden eleştirilmesi mümkün ise de, Kur'an'ın bütününe ve İslam dininin teorik ve özellikle de uygulama bakımından ikinci kaynağı olan hadislere bakıldığında Farukî'ye hak vermemek elde değildir. Söz konusu iki kaynaktan, insanın varlık gayesinden tutun da, günlük hayata ilişkin yapması gereken birçok davranış ölçülerinin belirlendiği görülmektedir. Bunlar içerisinden en net olanları arasında ahlâk normlarının bulunması daha da dikkat çekicidir.

Burada detaylı felsefî ve teolojik tartışmalara girmeye gerek yok. Ancak, İslam dini açısından din ve ahlâkı birlikte düşünmeyi gerektiren en önemli neden, Özdeş'in de belirttiği gibi aralarında bir takım yorum ve uygulama farklılıkları bulunmakla birlikte, insanların genelde değer verdiği ve toplumda yerleşmesini istediği "*dürüstlük, doğruluk, iffetli olma, aldatmama, hakları ve adaleti gözetme, mazlumun yanında olup zulme karşı çıkmak, ahde vefa, emanetleri ve sorumlulukları yerine getirmek, merhamet, tevazu, cömertlik, bencil davranmamak*" gibi ahlâkî ilkelerin, aynı zamanda Kur'an ve Hz. Peygamber'in de yerleştirmek istediği prensiplerle aynı olmasından kaynaklanmakta oluşudur.⁶⁵ Aslında, İslâm ahlâkı geldiği dönem açısından ele alındığında, Cahiliye dönemi ahlâk anlayışından onu ayıran en önemli özellik de buydu. Yani, o ahlâkî anlayış ve davranışın zeminine *tevhidî* yerleştirmekle⁶⁶ inanç ve ahlâk arasında güçlü bir bağ kurmuştur.

⁶³ W. Montgomery Watt, *İslam Nedir*, (çev. Elif Rıza), Birleşik yay., 2. baskı, İstanbul 1993, s. 293-294

⁶⁴ Bkz. Farukî, *Tevhid*, s. 76

⁶⁵ Talip Özdeş, "Ahlak-Vahiy İlişkisi ve Kur'anda İman-Ahlak-Amel Bütünlüğü", *C.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*,– Sivas 2006, X/2, s. 7

⁶⁶ Enbiya Yıldırım, *Din-Ahlak Ekseninde Hz. Muhammed*, Rağbet yay., İstanbul 2007, s. 181

Diğer taraftan Kur'an, koyduğu prensiplerle, bazı yerlerde ahlâkî davranış ile imanı birlikte zikretmiştir.⁶⁷ Yoksulu doyurmak, öksüzü koruyup kollamak, zekât vermek, insanların herhangi bir şekilde ihtiyacını gidermek, ancak *imanı güçlü* insanların gerçekleştirebileceği ve imanın da ancak bunların yapılmasıyla kemale erebileceği şeklinde izah edilmiştir.⁶⁸

Hz. Muhammed de, kişinin davranışlarıyla imanı arasında paralellik bulunduğu şeklinde anlaşılacak bir hadisinde: "*Kişinin dini düzelmez; kalbi düzelmedikçe. Kalbi düzelmiş olmaz; dili düzelmedikçe. Bunlar düzelmiş olmaz; davranışları düzelmedikçe.*"⁶⁹ buyurmaktadır.

Kur'an'ın geneline bakıldığında, insanlara tavsiye edilen ahlâkî erdemlerin (iyilik yapmak, adalet, takva, salih amel vs.) insanlığın faydasına olacak davranışlar olarak görülür. Aynı şekilde bu davranışlar, fiili yapan kişiyi huy ve toplumsal statü bakımından yükselten davranışlar olarak değerlendirilir. Ahlâkî bakımdan "kötü" olarak nitelenen davranışlar ise (fitne, zulüm, kötülük vs.) failin içinde yaşadığı topluma zararlı olabilecek eylemlerini içermektedir.⁷⁰

Din ve ahlâkî bireysel ve toplumsal norm koyucu olması bakımından ayıran, ancak bazı yönlerden de birlikte düşünmeyi gerektiren noktalardan biri de, onların ortaya koyduğu müeyyide anlayışının farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak, İslam dini söz konusu olduğunda, gerçekleştirmek istediği toplum modeline dönük inanç ve ahlâk ilkelerinde birbirini destekler bir durum görülmektedir. Çağrıcı'ya göre, din dışı, insan eliyle oluşturulmuş ahlâk ilkeleri, kitabî dinlerin sahip olduğu ahlâkî ahiret inancıyla destekleme imkânından yoksun oldukları için, ilkeyi koyanla söz konusu ilkeye uyması beklenen kişi aynı olunca ahlâk kurallarının ve ihlali durumunda uygulanacak müeyyidelerin geçersiz olması söz konusudur. Oysa genel bir değerlendirmeye, İslam'da olduğu gibi iyiliği *farzla*, kötülüğü de *haramla* birlikte düşünmek, ahlâkî

⁶⁷ Bkz. Maun 107/1-3; Hâkka 69/33-34; Fussilet 41/7; Bakara 2/3, 4, 261; Fatır 35/29

⁶⁸ İlhami Güler, *İman Ahlak İlişkisi*, Ankara Okulu yay. Ankara 2003, s. 127

⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, 3/198

⁷⁰ İlhami Güler, *Allah'ın Ahlakiliği*, Ankara Okulu yay., 3. Baskı, Ankara 2002, s.

ilkeyi hem kaynağı bakımından, hem uyulmadığı durumda karşılaşılabilecek ceza bakımından güçlendirmek demektir.⁷¹

Kur'an, insanlara günlük hayatlarında nasıl davranacağını belirleyen birçok kural bildirmiştir: "...Verdiğiniz sözü yerine getirin, çünkü verilen söz sorumluluğu gerektirir".⁷² Burada vurgulanan sözünde durma zorunluluğu, dinî bir kavramla ifade edecek olursak, Allah'ın bir emridir, yani farzdır. İnsanların genel ahlâk telâkkileri için de (beşeri akılla tespit edilen) bu durum ahlâkî bir zorunluluk olarak görülmektedir.

Yukarıda verilen örnek çerçevesinde düşündüğümüzde, günümüz Müslümanlarının bazılarının farz ya da ahlâk anlayışında sorun bulunduğu ileri sürülebilir. Namaz, oruç vb. farz ibadetlerde oldukça hassas olabilen Müslümanların, ahlâkî davranışa dönük farzlarda durumu gerektiği kadar önemsemedikleri görülmektedir. Burada, kendisini dindar gören insanın farzı hakkıyla anlamadığı ya da bu tür farzları yerine getirmekte zorlandığı yorumuna varılabilir. Ancak, ele alınan konu açısından yorumlamak gerekirse, dinî emir ve yasakların tamamının, toplumsal norm haline gelme sürecinde aynı değerle ele alınmadığını söylemek yanlış olmaz. Çalışmanın başlarında da belirtildiği gibi, toplum tarafından kabul edilen değerlerin norm oluşturma bakımından eşit olmadığını, hatta toplumsal normların kabul edilirlilik ve uygulanırlık bakımından aynı olmadığını hatırlamakta yarar var.

Bireysel ve toplumsal davranışlarda, bir davranışın yapılması kadar o davranışa niçin girildiği de önemlidir. Bu bağlamda Farukî'ye göre İslâm, ilke olarak fiillerin gerçekleştirilme amacına önem vermekte ve bunu din içerisinde kurumsal bir yere oturtmaktadır. Kişinin, davranışlarına "*Allah rızası*" için başlaması, bu davranışın ahlâkî olarak değerli olmasının ön koşuludur. Bu başlangıç herhangi bir ibadet niteliği taşısa, ya da daha sıradan bir davranış olarak halkın gelip geçtiği yoldan onlara zarar verebileceği düşünülen bir cismin kaldırılması da olsa fark etmez. Önemli olan, o "*iyi*" fiilin niçin yapıldığının başta düşünülmesi, söylenmesidir.

⁷¹ Bkz. Mustafa Çağrıci, *Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı*, Ensar Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 1991, s. 183-186

⁷² İsrâ, 17/34

Ardından, bu iyi niyetle başlangıcın gerçekleştirilmesi gelmektedir ki, insanın gerçek *inanan* olmasının gereği budur.⁷³

Kur'an, insan davranışlarının iyi ya da kötü olmasının sonucunda, geçici olan bu hayattan sonra kalıcı bir cennet ya da cehennem vaat etmiş, insanların hangi davranışlarının cennete, hangilerinin de cehenneme götüreceğini belirlemiştir. Bunu yaparken de muhtelif yerlerde insanların dünya hayatını bir imtihan zamanı ve alanı olarak değerlendirmiştir.⁷⁴

Kur'an'ın nihai manada hedeflediği insan profili, takva sahibi insandır.⁷⁵ İnsan bu noktaya ulaştığında artık bizzat kendisi bütün hareketlerini kontrol altında tutulabilen bir mertebeye ulaşmış demektir. Yaptığı her harekette *Allah ile beraber olmanın* verdiği bilinç, teorik olarak onun davranışlarında her an *nefs muhasebesi* içerisinde hareket etmesini sağlamaktadır.⁷⁶ Ortaya çıkan davranış ve insan, artık İslâmî anlamda *erdemlidir*.

A. İSLAM'A GÖRE İNSANIN TEMEL AHLÂKÎ OLUMSUZ YÖNLERİ

İslâm insana, onun doğuştan getirdiği özelliklerine uygun bir bakış açısı ortaya koymaktadır. Onu, ne tamamen *kötü* ne de tamamen *iyi* olarak görür. Ahlâken *kötülüğe* olan eğilimlerini ortaya koyar ve bunları nasıl değiştirmesi gerektiği konusunda kendisine rehberlik eder.

Kur'an'da, insanın arzularına uyma eğiliminde bulunduğu belirtilirken⁷⁷, aynı zamanda onun yapısında bulunan zaafı sonucunda yaptıklarını telâfi (tövbe) imkânı da birlikte hatırlatılmaktadır.⁷⁸

Kur'an, insanın zaaflarından çeşitli yerlerde bahsetmektedir. Onun bu özelliklerini kısaca aşağıdaki başlıklarla özetleyebiliriz:⁷⁹

⁷³ Farûkî, *Tevhid*, s. 86, 87; İslam'ın davranışlar için değer verdiği "niyet" ile ilgili geniş bilgi için bkz. M.A. Draz, *Kur'an Ahlâkı*, (çev. E.Yüksel-Ü.Günay), İz Yay., İstanbul 1993, IV. Bölüm.

⁷⁴ "O hanginizin daha güzel davranacağını denemek için ölümü ve hayatı yaratmıştır..."(Mülk, 67/2)

⁷⁵ Bkz. A'raf 7/128; Bakara 2/194; Al-i İmran 3/76 vd.

⁷⁶ İlhamî Güler, *Allah'ın Ahlakiliği*, s. 67, 68

⁷⁷ Bkz. Nisâ 4/27-28

⁷⁸ Bkz. Nisâ 4/28

⁷⁹ Bu bölümdeki tasnif ve örnek ayetler Güler, *İman Ahlak İlişkisi*, s. 100-101'den alınmıştır.

1. Mala düşkündür⁸⁰
2. Cimridir⁸¹
3. Acelecidir⁸²
4. Nankördür⁸³
5. Cahildir ve Zulmeder⁸⁴

Kur'an'a göre insanı kötü davranışlara iten onun nefsidir. Nefs, bir çok yerde kötülüğü emreder.⁸⁵ Ancak, yine Kur'an'da insanın nefsin kötü yönlendirmelerinden kurtulması için potansiyel bir gücün kendisinde bulunduğu da vurgulanır: *"Nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiştir"*⁸⁶

Kur'an, insanın ahlâkî olgunluğunu, onun inancından ayrı görmez. Bunun için Allah'a iman bahsinin ardından "salih amel" (doğru davranış)e vurgu yapılmaktadır: *"İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. (Allah'ın rızasını gözeterek) yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir. Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Muttakiler ancak onlardır!"*⁸⁷

Ahlâkî bakımdan "iyi/doğru" olarak nitelendirilen bir çok davranış kalıbı, Kur'an'ın mutlak yapılması gereken emirleri arasında yer almıştır. Adil olmak, iyiliğe yönlendirme ve kötülükten uzaklaştırma (*emr-i bi'l ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker*) emredilmiştir. Bunun karşısında zulüm, hakka tecavüz ve kötülüklerin her türlü yasaklanmasıdır.⁸⁸

Kutsal mesajın temel amaçlarından birisi de, insan için iyi ve kötünün ortaya konmasıdır. Bu konuda ana ilkeler tespit edilmiş,

⁸⁰ Bkz. Al-i İmran 3/14, Fecr 89/29, Adiyât 100/8

⁸¹ Bkz. Nisâ 4/128, İsrâ 17/100

⁸² Bkz. Enbiya 21/37

⁸³ Bkz. İbrahim 14/34, Şûrâ 42/48, Zuhruf 43/15, Adiyât 100/6

⁸⁴ Bkz. İbrahim 14/34, Ahzâb 33/72

⁸⁵ Bkz. Yusuf 12/53

⁸⁶ Bkz. Şems 91/9; Aynı anlamda bkz. Haşr 59/9, Teğâbûn 64/16, Naziât 79/40

⁸⁷ Bakara 2/177

⁸⁸ Bkz. Al-i İmran 3/104, 110; A'raf 7/29-30

bu ilkelere dikkat ederek yaşayanlara da cennet vaat edilmiştir.⁸⁹ Buna göre, kim bu gerçekleri göz önünde bulundurarak yaşarsa İslam'a göre kurtuluşa ermiştir.

B. İSLÂM'A GÖRE İNSANIN AHLÂKÎ SORUMLULUK ALANI

İslam'a göre insan, dînen sorumluluk çağına geldiği andan itibaren çevresindeki çeşitli muhataplara karşı yükümlülükler taşır. Bunlar⁹⁰;

1. Allah'a karşı sorumluluğu: Kısaca bu, O'na inanmak, emir ve yasaklarına uymaktır.

2. Kendisine (nefsine) karşı sorumluluğu: İnsan, kendi varlığını kendisi gerçekleştirmediği gibi, bu dünyada kendisine emanet olarak verilen beden ve ruh varlığını korumak zorundadır. Bilerek vücuduna zarar verici bir davranışta bulunması İslamî açıdan kabul edilemez bir durumdur. Bu zorunlu korumaya, ibadet ederken aşırıya kaçarak bedeni ihtiyaçlarını ihmal etme de dâhildir. Bu konuda, Hz. Peygamber'in ibadetler, dünya işleri ve toplumsal ilişkileri dengede götürme konusundaki açıklayıcı hadisi, bir müslümanın davranışlarında genel çerçevenin nasıl olması gerektiği noktasında net bilgiler vermektedir.⁹¹

3. Çevresine karşı sorumluluğu: İnsanın çevresi, temelde iki türdür. Bunlardan birisi fiziki çevre, yani onun ilişkide bulunduğu insanlar dışındaki her şey. Diğeri de sosyal çevresi.

Fiziki çevre, insanoğlunun yaşamını sürdürmesini sağlayan imkânların tamamıdır. İnsan çevreden yararlanırken, onu yok etme hakkını kendisinde göremez. Günümüzde ciddi boyutlara ulaşan çevre kirliliğinin insanın hayatını ne kadar zorlaştırdığı ve gittikçe vahametini artırdığı gözler önündedir. Bugün şu açıkça ortadadır ki, yararlandığımız hiçbir imkân sonsuz değildir ve tabiatta bizim yaptığımız en küçük bir tahribat etkisini yüzyıllarca devam

⁸⁹ Bkz. Nahl 16/9, İsrâ 17/15

⁹⁰ Bu tasnif ve konu hakkında geniş bilgi için bkz. Draz, *Kur'an Ahlâkı*, s. 421 vd.; Altıntaş, *İslâm Ahlâkı*, s. 247 vd.; Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, s. 131-133, 104-107, 138 vd.

⁹¹ "Bil ki, ben, hem uyurum, hem namaz kılarım; oruç da tutarım, kadınlarla evlenirim de, Ey Osman, Allah'tan kork, zira ehlinin senin üzerinde hakkı var, misafirin senin üzerinde hakkı var, nefsinin senin üzerinde hakkı var. Öyle ise bâzan oruç tut, bâzan ye. Namaz da kıl, uykunu da al" Ebu Dâvud, Salât 317 (1369).

ettirmektedir. İnsanın ekolojik dengeye yaptığı her türlü zarar er ya da geç yine kendisine zarar vermektedir.

İslam insana, sahip olduğu her şeyi pervasızca harcama hakkı tanımaz, bu konuda kısıtlama getirmiştir. Kur'an'da insanlara, nimetlerden olabildiğince yararlanmaları ve fakat kesinlikle israf etmemeleri sıkı sıkıya emredilmektedir.⁹²

İslam'a göre, sosyal çevreye karşı insanın sorumluluğu, her şeyden önce "uyumlu", güler yüzlü ve güvenilir olmaktır.⁹³

Ayrıca Kur'an, toplumsal dayanışmayı tesis edecek birçok yardım şeklini emretmiş, böylece toplumsal bütünlüğü sağlamayı hedeflemiştir: "Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor."⁹⁴ Bu ve buna benzer ayetlerin içeriklerine baktığımızda, toplumda ahlâkî görev olarak algılanan birçok ilkenin, İslam'da yapılması farz kılınan davranışlardan sayıldığı görülmektedir. Riayet edilmesi durumunda bu emirlerin toplumsal uyum açısından olumlu etkide bulunacağı anlaşılmaktadır.

C. AHLÂKTA ÖRNEKLİK VE HZ. MUHAMMED

İslam açısından değerlendirildiğinde, insanlara ilâhî mesajı ileten peygamberlerin temelde iki amaçla görevlendirildikleri anlaşılmaktadır: Biri, Tek Tanrı inancını insanlar için temel dinî kabul olarak yaymak, diğeri de evrensel bir ahlâk sistemi yerleştirmek. Peygamberler tarihine bakıldığında, bütün peygamberlerin özet olarak verilen bu iki amaç için çabaladıkları görülmektedir.⁹⁵

Dinî ve ahlâkî kuralların benimsetilmesinde, insanlara sunulacak insan ya da toplum modeli, ortaya konan kurallardan daha etkileyicidir.⁹⁶ İnsanoğlu, zihni bir çaba gerektiren olayları düşünme aşamasına geçmeden, öncelikli olarak duyularıyla ve bu duyularındaki algılama biçimiyle olayları değerlendirme eğilimindedir. Bu bakımdan, İslam dininin ortaya koyduğu

⁹² En'am 6/141; A'raf 7/31

⁹³ Bkz. *Tirmizi*, Birr 45, (1971); *Müslim*, Birr 144, (2626)

⁹⁴ Nahl 16/90

⁹⁵ Yıldırım, *Din-Ahlak Ekseninde Hz. Muhammed*, s. 191

⁹⁶ Kişiler üzerinde tecessüm etmiş ahlâkın etkili olma şekli ve sebepleri ile ilgili bkz. Bergson, *Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı*, s. 37 vd.

prensipleri üzerinde taşıyan bir insan tipi daha etkili olmuştur. Hz. Muhammed'in *örnek şahsiyet* olması ve Onun, Peygamber olmadan önce de bir takım üstün özelliklerle donanımlı olması⁹⁷ onun mesajının yayılmasında olumlu etkide bulunmuştur. Bu durum, insanlara verilecek mesajda neyin anlatılacağından önce nasıl anlatılacağına önemli olduğunu göstermektedir.

Kur'an'da, Peygamberlerin gönderilmesinin sebepleri açıklanırken, onların insanlar için *uyarıcı* ve *müjdeleyici* oldukları vurgulanır.⁹⁸ Burada, insanların sadece inanca ve ibadete yönelik bir uyarılmalarından bahsedilmediği anlaşılmaktadır. Bu sayılanlar dışında, özellikle insanların toplum içerisinde ilişkide bulunduğu insanlara karşı davranışlarının nasıl olması gerektiği konusunda da uyarılma söz konusudur. Aynı zamanda, yapılan uyarıları dikkate alan insanlar için de müjdeler bulunmaktadır.

İslam dini, insanlara dinin her türlü mesaj ve içeriğini bizzat uygulayan örnek bir hemcinsi aracılığıyla gönderilmiştir: *"Andolsun ki, Resulullah, sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için güzel bir örnektir"*.⁹⁹ Bu ayetten hareketle Hz. Peygamberin, Kur'an'ın buyruklarını hayatında bizzat yaşayarak ve onun detaylara inmeyerek kapalı bıraktığı konularda doğrudan kaynak olarak *İslam ahlâkını* yaşantısıyla temsil eden bir örnek şahsiyet¹⁰⁰ olmasının dinin kurumsallaşması ve yayılması açısından önemli olduğunu ifade etmek gerekir.

Hz. Peygamber de davranışlarıyla olduğu gibi sözleriyle de güzel ahlâkı yerleştirmeye çalışmıştır: *"Sizin en hayırlınız, ahlâkı en güzel olanlarınızdır"*¹⁰¹; *"Mü'minler arasında imanca en kâmil olanı, ahlakça en güzel olanıdır. En hayırlınız da ailesine hayırlı*

⁹⁷ Kaynaklara bakıldığında, Hz. Peygamber'in ahlâkî özelliklerini İslam'ın gelişyle birlikte kazanmadığı, onun Cahiliye döneminde de ahlâken muteber bir kişi olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Bkz. Yıldırım, *Din-Ahlak Ekseninde Hz. Muhammed*, s. 178-179

⁹⁸ Bkz. İsrâ 17/105; Furkan 25/56; Sebe' 34/28; Fetih 48/8

⁹⁹ Ahzab 33/21; Benzer bir ayet, Kalem 68/4: *"Ve sen (Habibim) elbette yüce bir ahlâk üzeresin"*

¹⁰⁰ Yıldırım, *Din-Ahlak Ekseninde Hz. Muhammed*, s. 193; Hz. Peygamber'in öne çıkan temel ahlâkî özellikleri hakkında bkz. Yıldırım, *Din-Ahlak Ekseninde Hz. Muhammed*, s. 215-238

¹⁰¹ *Buhari*, Edeb 39

olandır."¹⁰² diyerek ahlâkın gerçek mü'minin ayrılmaz bir vasfı olması gerektiğini vurgulamıştır.

Örnek şahsiyet oluşumunun bir sonraki aşaması, model toplum oluşturmaktır. Kur'an'da bu konuda, insanlara model olabilecek, onları kötü davranışlardan uzak tutacak bir "orta ümmet" in bulunması gerektiğine vurgu yapılmaktadır.¹⁰³

İslam'ın hedeflediği toplum modelinde, İslami ve ahlâki vasıfları üzerinde taşıyan topluluğun, belki de sahip olduğu erdemi yaymak için fazla bir çaba içerisine girmesine gerek kalmayacaktır. Zira fenomenler, insanlar üzerinde etki bakımından sözden önce gelmektedir.

4. AHLÂKÎ İLKELERİN YENİ NESLE AKTARILMASI

İnsan, doğuştan iyi/kötü nitelemesi yapma yeteneğinde olmadığı ve ahlâki davranışları bilemediği için, bu türden ölçüleri ve davranış kalıplarını sonradan öğrenmesi gerekmektedir. Bunun için de ahlâk, her şeyden önce başta toplumun bütün eğitim kurumlarını ilgilendiren, ancak toplumun her kademesinde devam etmesi gereken bir eğitim konusudur.¹⁰⁴ Gerek okullarda okutulan ders kitaplarının ilgili bölümlerinde, gerekse ahlâk eğitimi içeren diğer kitaplarda, toplumun sahip olması gereken ahlâk ilkeleri ve bu ilkelerin nasıl öğretileceği inceleme konusu yapılmaktadır.

Bireyin sosyalleşmesinde ve karakter yapısının oluşmasında, ilk etapta onun temas halinde olduğu yakın çevresinin büyük tesiri bulunmaktadır. Bu bağlamda, öncelikle ailenin ve aile içerisinde bulunan büyüklerin örnek alınması söz konusudur. Aileden sonra çocuğun gençlik dönemine doğru ilerlemesi esnasında onun kişilik yapısında en fazla arkadaşları ve öğretmenleri etkili olmaktadır.¹⁰⁵ Çocuğa okul öncesi dönemi kapsayan ilk çocukluk dönemi ve okul döneminde ahlâki ilkeler algı düzeylerine uygun kapsam ve nitelikte verilmediği takdirde sonraki yıllarda bu eksikliğin telâfi edilmesi pek mümkün değildir.¹⁰⁶ Bunun için, toplumun yeni

¹⁰² *Tirmizî*, Rad 11, (1162); *Ebu Dâvud*, Sünnet 16, (4682).

¹⁰³ "Sizden, hayra çağırın, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir" (Al-i İmran 3/104); "İşte böylece sizin insanlar üzerinde şahitler olmanız, Resul'ün de sizin üzerinizde bir şahit olması için sizi orta (dengeli) bir millet kıldı...." (Bakara 2/143)

¹⁰⁴ M. Zeki Aydın, *Ailede Çocuğun Ahlâk Eğitimi*, Dem yay., İstanbul 2005, s. 20

¹⁰⁵ Erol Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, Ötüken yay. İst. 1995, s. 17

¹⁰⁶ Durkheim, *Ahlak Eğitimi*, s. 33

üyesine hangi ahlâk ilkelerinin verileceği ne kadar önemliyse, onun ne şekilde verileceği de aynı derecede önemlidir. Bu bakımdan çocuğun genel ve ahlâkî gelişim aşamalarını dikkate almak gerekmektedir.¹⁰⁷

Çocuğun yetişmesinde ve yetişkin bir "insan" olmasında yukarıda sayılan sosyal grupların tartışılmaz bir etkisi bulunmaktadır. Birey, dünyayı algılamaya başladığı ilk andan itibaren kendi çevresinde hazır bulduğu "sosyal muhit"e göre davranır. Bu davranış, çevresindekiler tarafından ondan beklendiği için, birey bunu hissederek isteyerek ya da istemeden fiillerini ona göre şekillendirir. Bu gerçekten hareketle, İslam dini, kişiliklerin şekillenmesinde etkili olan bu toplumsal çevrelere, bazı sorumluluklar yüklemiştir. Aile bireyleri, evde yetişmekte olan bir çocuğun gelişme çağını göz önünde bulundurmadan kendi keyfine göre davranamaz, hareketlerinden sorumludur. Bu sorumluluğu Hz. Peygamber şu şekilde ifade etmektedir: *"Hepiniz çobansınız ve hepiniz sürünüzden mes'ûlsünüz. İdareci çobandır ve sürüsünden mes'ûldür. Erkek ailesinin çobanıdır ve sürüsünden mes'ûldür. Kadın, kocasının evinde çobandır, o da sürüsünden mes'ûldür. Hizmetçi, efendisinin malından sorumludur ve sürüsünden mes'ûldür."*¹⁰⁸

Öte yandan, toplumda ortak bir ahlâk anlayışının ihdas edilmesi ve bunun bireylere benimsetilmesi, sadece dinin hedeflediği bir amaç değildir. Devletlerin yönetilmesinde, milletlerin karakteristik özelliklerini kaybetmeden birarada yaşamasında ahlâkın fonksiyonu yadsınamaz. Toplum düzeninin her zaman kanunlarla sağlanması imkânsızdır. Kanunla birlikte, insanları nereye giderlerse gitsinler, onlardan ayrılmayacak bir otokontrol sistemiyle donanımlı kılmak, sağlıklı toplumun oluşmasında ve toplumsal değerlerin sonraki nesillere aktarılmasında önemli bir işlev görecektir.¹⁰⁹ Her toplum bunu kendi sosyo-kültürel dinamikleri ve geçmişten devraldığı kültürel mirası sayesinde yapmaya çalışmaktadır.

¹⁰⁷ Çocukta ahlâkî gelişim düzeyleri için bkz. Hayati Hökekleli, "Çocukta Ahlâk Gelişimi ve Eğitimi", *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlâk*, (editörler: Recep Kaymakcan-Mevlüt Uyanık), DEM yay., İstanbul 2007, s. 629-631

¹⁰⁸ *Buhârî*, Ahkâm 1, Cum'a 11, İstikrâz 20; *Müslim*, İmâret 20, (1829); *Tirmizî*, Cihâd 27,1705; *Ebû Dâvud*, İmâret 1, (2928)

¹⁰⁹ Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, s. 21, 158-159; Saint Simon'un bu konudaki benzer düşüncesi için bkz. Cemil Meriç, *Saint-Simon, İlk Sosyolog, İlk Sosyalist*, İletişim yay., İstanbul 1995, s. 141

Sonuç

Toplum, aralarında gizli ya da açık bazı kurallar üzerine insanların birleştiği ve yaşamlarını söz konusu kurallara göre düzenlediği bireylerden oluşmaktadır. Toplum olma özelliğini sağlayan bu kurallar, insanlara nasıl davranmaları gerektiği konusunda rehberlik etmektedir. Bu rehberliğin her zaman kolayca kabul edilmiş, toplumun üyelerinin her biri tarafından aynı düzeyde onaylanmış ve uyulmuş olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak, bütün toplumlar üyeleri arasında farklı düşünen ve davrananlar bulursa da bu tür davranış normlarına sahiptir.

Davranış normları denildiği zaman, bu normların nasıl oluştuğu ve niçin farklı toplumlarda bazı farklılıklar gösterebildiği konusunda makale içerisinde çeşitli görüşlere değinildi. Toplumsal davranış kalıplarına kaynaklık edebilecek en belirgin etkenlerin, din ve toplumsal değerler olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, tamamen ayırt etmesi güç olmakla birlikte, din dışı etkenlerin de toplumu yönlendirici normlara kaynak olabileceği görülmektedir. Buradaki en temel tartışma, etkin bir toplumsal davranış kalıbı oluşturan ahlâkın, kaynağını dine dayandırmanın zorunlu olup olmadığı ve din dışı değer/norm oluşturucuların davranış kalıbı olması bakımından farklarının bulunup bulunmadığıdır.

Ayrıca, birey ve toplum hayatını şekillendiren ve denetleyen iki farklı etken olan ahlâk ve dinin bu işlevlerini ne şekilde ortaya koydukları ve aralarındaki işlevsel farklar da tartışma konusudur. Öyle görülüyor ki, din ve ahlâk toplumu yönlendirme bakımından bazı yönlerden birbirine benzer işlevler üstlenirken, yapısal olarak aralarında bulunan farklılıklardan dolayı bazı yönlerden değişiklikler göstermektedir. Örneğin, din norm oluşturma bakımından bazı yönlerden ahlâk ve hukuk normlarından daha etkin olabilmektedir. Çünkü diğer ikisinde bulunmayan ve sadece dinde bulunan, davranışların yaşam ötesine dönük olarak da değerlendirilmesi, ödüllendirme ya da cezalandırmanın *sonsuz* kadar sürmesi gibi konularda bireyler üzerinde daha pekiştirici bir norm olma özelliği taşımaktadır. Bununla birlikte, ahlâki normların dinsel normlara göre toplumdan topluma ve zamana bağlı olarak nispeten değişime daha fazla açık olması, onun daha esnek olması sonucunu doğurmaktadır. Bu da bireysel ve toplumsal kabul edilebilirlik derecesini göreceli olarak artırabilme imkânını sağlayabilmektedir.

Şu açıkça görülmektedir ki, dinden kaynaklınsın ya da kaynaklanmasın, toplumların birlikteliğini sağlamak için, onların bireysel tercihlerini şekillendiren ve sınırlandıran davranış normlarına ihtiyaç bulunmaktadır. Aksi takdirde toplumun en küçük birimi olan aileden tutun da, onun en kapsamlı örgütlü biçimi olan devletin devamına kadar her alanda toplumsal mutabakatın bulunmaması demektir ki, bu tür toplumun sorunsuz bir şekilde devamını sağlaması imkânsız görülmektedir.